

УДК 94 (477.74) "1920"

О. Шишко, канд. іст. наук, доц.
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, Україна

БУРЖУАЗІЯ ОДЕСИ ЯК ОБ'ЄКТ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ В 1920 РОЦІ

На основі широкого кола джерел, зокрема матеріалів з архівів СБУ та періодичних видань, досліджено політику комуністичної влади в Одесі в 1920 р. щодо буржуазії. Відповідно до більшовицької доктрини, буржуазія мала бути ліквідована як клас, існування якого було несумісним з усупільненим виробництвом. У цьому полягала стратегічна мета, тактичними заходами стала кампанія з вилучення надлишків у буржуазії та заборона вільної торгівлі. Також буржуазія міста була обшнурована в поширенні спекуляції товарами першої необхідності та валютою. Ті, хто чинив спротив такій політиці та був обвинувачений у спекуляції та виготовленні фальшивих грошових знаків, піддавалися методам терору, що полягали в конфіскації майна, ув'язненні до концтабору та розстрілах. Застосовуючи зазначені методи терору, влада переслідувала мету спонукати буржуазію до її оробітничення та залучення до комуністичного будівництва. Водночас суперечливими були спроби влади здійснити націоналізацію промислових підприємств. Результатом такої політики стала глибока економічна криза, що призвела до паралічу господарського життя, спровокувала значне зниження життєвого рівня всіх верств населення.

Ключові слова: буржуазія, терор, спекуляція, надлишки, націоналізація.

В історії становлення Одеси як міста європейського рівня вирішальну роль відіграв порт, через який здійснювали торговельні, господарські зв'язки з багатьма країнами світу. Одеський порт, який був одним із найбільших портів Російської імперії, відіграв провідну роль у веденні оптової зовнішньої та внутрішньої торгівлі. У розвитку порту й усього міста головну роль відіграла хлібна торгівля. Сприятлива економічна кон'юнктура стала запорукою успішної підприємницької діяльності купців і фабрикантів місцевого походження та приваблювала іноземний капітал. Поруч із великими торговельними підприємствами в місті працювала значна кількість середніх і дрібних торговельних закладів. Крім торгівлі, Одеса стала центром зосередження багатьох галузей фабрично-заводської промисловості. На початку ХХ ст. в Одесі нараховувалося майже 500 фабрик і заводів, на яких працювало понад 20 тис. робітників (загальна чисельність населення станом на початок 1917 становила понад 600 тис. осіб). Переважна їхня більшість була невеликою, на них працювало від 5 до 100 робітників. І лише на семи підприємствах було задіяно 500 і більше осіб.

Якщо соціально-економічне становище пролетаріату Одеси, особливо в дореволюційний період, знайшло своє відображення в науковій літературі, так само як показники розвитку промисловості, сільського господарства та торгівлі, то становлення та розвиток класу підприємців або буржуазії, а також великої кількості посередників у торгівлі й інженерно-технічного персоналу не відображено в повній мірі. Особливо це стосується часу революційних подій, коли буржуазія та соціальні групи, які забезпечували її життєдіяльність, опинилися в ролі жертв соціальної революції. З огляду на це дослідження процесу ліквідації буржуазії як класу як одного із факторів системи політичного терору, який здійснювався в Одесі впродовж 1920 р. має як наукове, так і практичне значення. Адже на багато десятиліть було перервано природний процес розвитку ринкових відносин, де приватна власність відігравала провідну роль, а її власники виконували важливу функцію організації та управління виробництвом у конкурентному середовищі.

Радянська історіографія тривалий час оминала проблему дослідження політики радянської влади та комуністичної партії щодо буржуазії. Лише в 1975 р. з'явилася монографія І. Трифонова, у якій, відповідно до теоретичних настанов того часу, було зроблено спробу дослідити процес "ліквідації експлуататорських класів". Автор, звинувативши "імперіалістичну буржуазію та її есеро-меншовицьких посібників" у зриві мирного розвитку революції, стверджував, що диктатура пролетаріату була зовсім не зацікавлена "у фізичному знищенні експлуататорів" [30, с. 9]. До них лише було пред'явлено

вимоги виконання норм соціальної справедливості: надати на користь усього суспільства засоби виробництва та припинити паразитичне існування, працювати разом з усіма трудящими. Посилаючись на офіційні відомості про те, що впродовж 1918–1919 рр. Всеросійською надзвичайною комісією (ВНК) було розстріляно близько 10 тис. осіб (не подаючи при цьому джерела), І. Трифонов акцентував увагу на тому, що радянська держава у своїй каральній політиці щодо повалених експлуататорських класів завжди виходила з інтересів революційної доцільності, "керувалася благородними принципами соціалістичного гуманізму, застосовуючи фізичне знищення своїх ворогів лише у випадках крайньої необхідності" [30, с. 166]. Г. Іоффе своє дослідження присвятив "буржуазно-поміщицькій, монархічній контрреволюції", ігнорування вивчення якої він вважав неправильним, у зв'язку з тим, що, на його переконання, вона несла загрозу завоюванням не тільки "Жовтневої соціалістичної, а й Лютневої буржуазно-демократичної революції" [28, с. 4].

У цих працях процес ліквідації буржуазії як класу в Україні майже не розглядали, тому Г. Турченко поставив за мету вирішити конкретні завдання, зокрема виявити історичну обумовленість політичної поразки поміщиків і буржуазії в Україні та наступної їх ліквідації як класів [31, с. 11]. Вагомим здобутком роботи Г. Турченка став зроблений ним підрахунок чисельності буржуазії в Україні. Дослідником було встановлено, що станом на 1917 р. дрібна буржуазія становила 200,6 тис. осіб, а з урахуванням членів сімей – 686,2 тис., представників великої та середньої буржуазії було 71,1 тис. осіб, а із членами сімей – 240,0 тис. осіб. Таким чином, загальна чисельність буржуазії в Україні становила 926,2 тис. осіб [31, с. 17–18].

Сучасна українська історіографія переважно розглядала роль окремих представників української буржуазії у революційних подіях. У зв'язку з відстороненістю переважної більшості буржуазії від активної участі у змаганнях за державність України, дослідження різних аспектів її діяльності не стало пріоритетом для сучасних істориків. Особливо малодослідженою проблемою залишається політика комуністичної влади щодо буржуазії. З огляду на це метою пропонованої статті є дослідження на прикладі Одеси політики комуністичної партії щодо буржуазії міста, яка була спрямована на її ліквідацію як класу. Особливий акцент при цьому було зроблено на каральних заходах, спрямованих проти представників буржуазного класу, які здійснювала Одеська губернська надзвичайна комісія (ОГНК).

Програма РКП(б), яка була затверджена на VIII з'їзді у березні 1919 р., передбачала "неухильне продовження і доведення до кінця вже розпочату і в головному, і в

основному вже завершено експропріацію буржуазії, перетворення засобів виробництва й обігу у власність Радянської республіки, тобто в загальну власність всіх трудівників" [5, с. 402]. Утілюючи у життя це положення партійної програми та використовуючи вже накопичений досвід від часу "червоноармійської атаки на капітал", коли впродовж листопада 1917 р. – березня 1918 р. було здійснено "рішучий наступ на економічну основу існування експлуататорських класів" [30, с. 101], Одеський комітет КП(б)У з перших днів існування більшовицької влади в місті в лютому 1920 р. почав активно пропагувати нові форми суспільного життя, які були несумісні з існуванням буржуазії, що уособлювала вільну торгівлю та свободу підприємницької діяльності.

Чотирнадцятого лютого в газеті "Вісти/Известия", назву якої від цього дня почали друкувати двома мовами, було надруковано статтю за назвою "Не свобода торгівлі, а соціалізм". Автор цієї статті наголошував, що "пролетаріат, який вирвав владу з рук буржуазії, протиставляє буржуазному принципу свободи торгівлі, новий принцип – соціалістичного об'єднання людей, суспільного врегулювання виробництва і розподілу та монополізації торгівлі" [8]. Отже, не свобода торгівлі з її спекуляцією, не вільна конкуренція, а чітка, планомірна, цілеспрямована організація господарства – такою бачив перспективу економічного життя Одеси автор статті. Таким чином, віднині радянська економічна політика мала відбуватися під знаком усупільнення виробництва і державного контролю над товарообміном.

Ця економічна модель, звичайно, не передбачала існування буржуазії. Проте водночас у місті продовжували працювати не націоналізовані підприємства, більше того – було визнано за необхідне зберегти на певний час існування дрібних приватних підприємств. Резолюція першої безпартійної робітничої конференції, яка відбулась у березні, у сфері націоналізації передбачала її проведення з урахуванням загальних планів Вищої ради народного господарства (ВРНГ), але закликала при цьому зважати на місцеві умови [11].

В умовах гострої нестачі продовольства та дорожечі, виникало питання механізму забезпечення населення товарами першої необхідності. Починаючи з 18 лютого, влада планувала знову запровадити в місті карткову систему, що передбачала забезпечення продуктами харчування, насамперед хлібом, населення першої та другої категорій. Буржуазію було зараховано до третьої категорії. Таким чином, її позбавляли права на отримання харчів за картковою системою. Тим більше, представники буржуазії не могли претендувати на харчування у громадських їдальнях, які планували відкривати в робітничих районах [9].

Проте плани щодо запровадження карткової системи довелося відкласти. А це означало, що населення мало саме дбати про своє забезпечення харчами й іншими товарами, що в умовах їх гострої нестачі неминуче призводило до їхнього подорожчання. Наприкінці лютого влада розпочала боротьбу зі спекуляцією, влаштувавши у місті облаву, внаслідок якої було заарештовано понад одну тисячу осіб, більшість яких згодом відпустили [10]. Ця облава стала своєрідною відправною точкою у тривалій і нерезультативній боротьбі зі спекуляцією в Одесі та логічним продовженням тієї політики, яку більшовицька влада втілювала в життя з перших днів свого існування у 1917 р., розглядаючи спекуляцію як "одну з найнебезпечніших форм спротиву буржуазії проведенню соціалістичних перетворень у народному господарстві" [30, с. 114].

Із цього часу проблеми боротьби зі спекуляцією почали приділяти особливу увагу на різних рівнях. Так, у ре-

золюції з'їзду волосних ревкомів Одеського повіту було оголошено боротьбу проти спекуляції, аж до оголошення спекулянтів поза законом. Водночас було заявлено про необхідність ліквідації спекулятивних кооперативів. У цій же резолюції вихід убачався у встановленні державної монополії на найважливіші продукти харчування, у встановленні твердих цін як на продукти сільського виробництва, так і промислового. Це при тому, що під час роботи конференції більшовики відверто заявляли, що "наші комори порожні, ми нічого не обіцяємо" [12].

У віданні ОГНК перебував так званий спекулятивний капітал – відповідно, ця комісія долучилася до боротьби із зазначеним явищем. На засіданні колегії ОГНК, яке відбулось 30 березня за участі голови ОГНК С. Реденса, завідувача особливим відділом Л. Заковського, завідувача секретним відділом М. Дейча та завідувача загальним відділом Уральцева, уперше було ухвалено рішення про ув'язнення до концтабору на один рік за спекуляцію А. Баграша, В. Токарчука та Й. Бланка [2, арк. 20]. Упродовж квітня колегія майже на кожному своєму засіданні розглядала справи, фігуранти яких були обвинувачені у спекуляції. Так, 9 квітня колегія ОГНК ухвалила рішення про ув'язнення до концтабору на термін до завершення громадянської війни Горловського та Голомбу за спекуляцію консервами [2, арк. 31 зв.], 15 квітня Фельдмана, Неймана, Канделя та Я. Зейлігера було ув'язнено до концтабору за спекуляцію на шість місяців, останнього за спекуляцію 30 пуд. мила [2, арк. 37 зв.]. Двадцять третього квітня колегія ОГНК ухвалила рішення про ув'язнення на два роки до концтабору Н. Брудерзона за спекуляцію продуктами харчування [2, арк. 55]. Отже, за перший місяць боротьби зі спекуляцією ОГНК ув'язнила до концтабору 10 осіб, кілька десятків осіб з-під варті було звільнено, але їхнє майно конфіскували.

Боротьба зі спекуляцією супроводжувалася наступом на буржуазію, який розпочався наприкінці березня. Завідувач відділом управління Одеського губерньського революційного комітету (губревкому) І. Клименко 22 березня підписав наказ "Про облік буржуазії та нетрудових елементів м. Одеси" [13]. Відповідно до цього наказу, "обліку та реєстрації підлягали всі особи чоловічої статі віком від 18 років, які не підлягали призову на військову службу до РСЧА, не могли бути прийняті до неї як добровольці та при цьому не виконували суспільно-корисних функцій". Цей наказ супроводжувала стаття на першій шпальті газети "Вісти", автор якої закликав покінчити з буржуазією, яка, втрапивши політичну владу та право розпоряджатися засобами виробництва, перейшла до інших методів класової боротьби, які стали продовженням попередньої капіталістичної експлуатації. Таким новим методом буржуазії удушення робітничого класу стала спекуляція. Спекуляцію буржуазії на голоді та злиднях, на думку автора, можна було побороти лише одним способом – ізолювавши її в концтаборах і використовуючи її для примусових суспільно-корисних робіт. Автор статті робив висновок: "або пролетаріат зможе ліквідувати буржуазію і разом із тим автоматично припинити спекуляцію та крадіжки, або буржуазія знову захопить владу і тоді пощади не буде". Причому він наголошував саме на ліквідації буржуазії як класу, тому що розстрілами окремих осіб позбутися цілого явища буде неможливо [13].

Ліквідація буржуазії як класу, безумовно, передбачала її повне відсторонення від політичної влади. Відповідно до Конституції УСРР 1919 р., вибори до органів влади не були загальними. Ця конституція позбавляла виборчого права та права бути обраним осіб, які використовували найману працю з корисною метою; осіб,

які жили на нетрудові прибутки, тобто прибутки з підприємств, маєтків тощо; приватних торговців, комерційних посередників. За таких обставин, у виборах у квітні взяло участь трохи більше чверті населення міста (110 тис. осіб), з яких 18,2 тис. були бійцями Червоної армії, а тому Одеська рада була не тільки робітничих, а й червоноармійських депутатів [14].

Тиск на буржуазію посилювався у травні у зв'язку із загостренням грошової кризи. Ще в лютому одним із перших кроків влади стала заборона використання всіх грошових знаків, крім радянського зразка. Сама влада цей крок називала суто політичною акцією, що мала запобігти "чорносотенній агітації агентів Денікіна, які володіли величезними сумами грошей". Наступним кроком у цьому напрямі стала ліквідація всіх приватних банків і кредитних установ й утворення єдиного Народного банку [8]. В Одесі ще з 1917 р. спостерігався значний дефіцит грошових знаків, тому фальшування грошей ставало дедалі поширенішим явищем. Щоб виправити ситуацію, влада у травні й активізувала як боротьбу із фальшивомонетниками, так і пошук механізмів забезпечення обігу грошовими знаками. Зокрема, на пленумі Одеської ради робітничих та червоноармійських депутатів, який відбувся 4 травня, одним із питань порядку денного розглядали питання про фінансову кризу. Доповідач, секретар губвиконкому М. Ракітін, змушений був визнати факт гострої нестачі грошових знаків, особливо невеликого номіналу. Він запропонував депутатам ради запровадити "надзвичайний податок на буржуазію" та зібрати таким чином кілька мільйонів коштів. За невнесення податку пропонували винних осіб ув'язнювати до концтабору та конфіскувати їхнє майно [15].

Однак ситуація ставала дедалі складнішою, що поставило під загрозу повноцінне функціонування багатьох установ та підприємств. З огляду на це владою було ухвалено рішення влаштувати 8 травня в центрі міста облаву на спекулянтів валютою та товарами першої необхідності. Облава тривала кілька годин, у місті зчинився величезний гармидер. Підсумком цієї операції став арешт понад 200 осіб та вилучення великої кількості грошових знаків, причому переважно не радянських, а також цінностей. Відразу було заарештовано понад 40 "відомих валютчиків" [16]. Але, найімовірніше, ці разові заходи не давали бажаного ефекту, тому що незабаром газети надрукували погрозиливе повідомлення від імені ОГНК про те, що "ті особи, які будуть відмовлятися від прийому радянських грошей великими купюрами та ті, хто не виконає наказу фінвідділу про внесення до Народного банку дрібних грошей, будуть каратися з усією суворістю законів революційного часу" [18].

ОГНК ще в березні розпочалася активна боротьба з особами, які виготовляли та збували фальшиві грошові знаки. Перша справа, у якій ОГНК 26 березня ухвалила розстрільне рішення, стосувалася М. Гольберга (24 роки), Ф. Шварцера (33 роки), С. Галицького (55 років), А. Фейголя (55 років), які були обвинуваченні як фальшивомонетники [2, арк. 16]. Цього ж дня колегія ОГНК прийняла рішення про розстріл ще шести осіб, яких обвинувачували в купівлі та продажу фальшивих грошей. Загалом колегія цього дня ухвалила рішення про страту 19 осіб. У травні ОГНК цю практику продовжила. Так, 4 травня на засіданні колегії ОГНК було прийнято рішення про розстріл шести осіб, які були обвинувачені "у збуті фальшивих грошових знаків" [2, арк. 84–84 зв.], 14 травня – 11 осіб [2, арк. 110–110 зв.]. У цьому ж місяці ОГНК виявила дві великі "фабрики з виготовлення фальшивих грошей". Відповідно, 8 осіб було розстріляно [2, арк. 181]. У наступні місяці ОГНК продовжувала ухвалювати рішення про розстріл фаль-

шивомонетників, тому що проблему нестачі грошових знаків дрібного номіналу так і не було вирішено. Так, уже наприкінці листопада, визнавши неможливість задоволення потреб українських організацій у грошових знаках, РНК УСРР звернувся до РНК РСФРР із клопотанням "про відкриття в Харкові відділення фабрики із заготівлі розрахункових знаків, як допоміжного органу для задоволення українських потреб" [7, с. 769].

Наприкінці квітня в місті значно загострилося продовольче питання, за період з 1 лютого до 15 квітня ціни на предмети масового споживання виростили на 278 % [27]. Під час засідання президії ради профспілок 25 квітня було констатовано, що забезпечення робітників продовольством не вирішується відбиранням надлишків у буржуазії. За таких обставин ціни на хліб на ринку сягнули 120–140 руб. за фунт за мінімальної зарплати робітників у 2800 руб. та максимальної в 11 200 руб. У відповідь на "посилення хлібної спекуляції та підвищення цін на хліб", губвиконком ухвалив рішення заборонити приватну закупівлю борошна на ринку понад 1 пуд, заборонити нічну випічку хліба, конфіскувати пекарні, які не будуть виконувати це розпорядження, закрити частину пекарень [18]. А пленум ради робітничих і червоноармійських депутатів звернувся до ОГНК із закликом "застосувати найрішучіші заходи для боротьби зі спекуляцією продуктами харчування" [17]. Проте ОГНК змушена була визнати, що спекуляція товарами, які мають хоч якусь цінність, незважаючи на рішучі заходи революційної влади, "продовжує лютувати в Одесі". У відповідь ОГНК, "на яку було покладено велике завдання в боротьбі з усяким злом, з усіма ворогами радянської влади, у боротьбі зі спекулятивною вакханалією вирішила вжити рішучих заходів". Віднині спекуляція була прирівняна до контрреволюційної діяльності [17].

У травні влада розпочала наступ на приватну торгівлю. Першими під удар потрапили магазини з реалізації предметів розкошів, до яких було зараховано фрукти, кондитерські вироби тощо. Відповідно до розпорядження ОГНК, 14 травня було опечатано 67 таких магазинів. ОГНК пояснювала свої дії тим, що ціни на ці продукти були дуже високими, їх могла купувати лише буржуазія, а тому вони були недоступними для робітничих мас та найбіднішого населення Одеси. ОГНК ці продукти вилучила та передала дитячим колоніям, притулкам тощо [19]. Після цього настала черга комісійних магазинів.

Для подолання гострого товарного голоду в місті влада ухвалила рішення провести кампанію з вилучення "надлишків у буржуазії", іншими словами – ішлося про ревізію широкого кола речей, які перебували в помешканнях жителів центральної частини міста. Ще у травні ОГНК почала проводити масові обшуки для виявлення прихованих дрібних грошей. Під час проведення зазначених обшуків було досягнуто "блискучих результатів із виявлення колосальних сум грошей дрібними купюрами, цінностей та валюти". Ці свої дії ОГНК пояснювала тим, що "жадібні спекулянти та валютчики з метою підриву авторитету Радянської влади в очах робітників та наповнення своїх бездонних кишень почали ховати дрібні гроші і робітникам, які отримували жалювання крупними купюрами, доводилося платити спекулянтам до 30 % за розмір" [19]. Крім цього, у місті ще у квітні було оголошено кампанію зі збору білизни для війська, шпиталів тощо. Наприкінці червня влада вже вирішила провести тотальне вилучення "прихованих буржуазією та спекулянтами запасів та надлишків". Для цього при Одеському губревкомі було створено оперативний штаб, яким було вироблено план вилучення цих запасів та надлишків. До цього оперативного штабу

увійшли представники губревкому, ОГНК та губерньської ради профспілок (губрадпрофу) [20].

У суботу 26 червня о 17 год до будинку губрадпрофу прибуло понад 1 500 робітників, членів профспілок, 500 членів компартії та 500 міліціонерів. Порядок по периметру території, де відбувалося це вилучення, забезпечували 1 500 червоноармійців із військ внутрішньої охорони. Захід відбувався в межах Бульварного міліцейського району, який був поділений на п'ять підрайонів. Відповідно, було сформовано п'ять великих партій робітників, які поділялися на команди. Ці команди були направлені до кварталів, де вже окремі групи почали вилучати надлишки. Таким чином, було забезпечено одночасне проведення цієї операції. Згідно з інструкцією, вилученню в буржуазії та нетрудового елементу підлягали всі понаднормові надлишки одягу, білизни, посуду, продовольства, а також коштовності. Усе це бралось на облік, описувалося і передавалося домовому комітету (домкому). Домкоми вилучені речі мали здати на склади до 10 год 30 червня, в іншому випадку вони мали бути притягнуті до відповідальності відповідно до вимог облогового стану, який було запроваджено в місті на початку червня [20]. Наскільки домкоми повільно виконували це розпорядження засвідчив наказ губревкому від 2 серпня про здачу ще не зданих ними товарів у 2-денний термін під страхом застосування вищої міри покарання. Виконання цього наказу було доручено контролювати ОГНК [25].

Крім вилучення речей, також відбувалася перевірка осіб, які перебували у помешканнях. Відповідно, під час обшуків та оглядів квартир усіх осіб, які викликали підозру як контрреволюціонери або явні спекулянти, та взагалі всіх паразитичних елементів заарештовували і направляли до тюремного відділу штабу. У цьому відділі працював слідчий апарат, який перевіряв обставини арешту. Тих осіб, для арешту яких були всі підстави, передавали до слідчої комісії, яка відразу розглядала справу та ухвалювала рішення. Згідно з цими рішеннями, паразитичних елементів направляли до концтабору терміном не більше двох років, дезертирів направляли до губкомдезертиру. Осіб, які підозрювались у причетності до контрреволюційних організацій, передавали до ОГНК. Під час цієї кампанії було заарештовано 250 осіб, 50 % яких було відправлено до концтабору, 10 – до губкомдезертиру, 5 % – до ОГНК, інші були звільнені [20].

Члени штабу, які контролювали хід операції, відзначили організованість пролетаріату, який із відповідальністю поставився до виконання бойового завдання. Заручившись таким чином підтримкою пролетаріату й отримавши значні результати під час вилучення майна в буржуазії, новий склад органів влади ухвалив рішення повторити це дійство (наприкінці червня діяльність Одеської ради робітничих та червоноармійських депутатів та її виконкому була припинена). Зокрема, голова нового складу губревкому (вже третього у 1920) О. Шумський заявив, що настав час перейти від слів до діла та зробити Одесу "справжнім радянським містом". Для цього він запропонував діловито та чесно виконати чергову операцію щодо вилучення надлишків у буржуазних квартирах та одночасно виявити сутність тих членів партії, які в цій справі виявляють слабкість, або поведуться не так, як слід поводитися справжнім комуністам [27].

Отже, у ніч на 9 липня до кампанії вилучення надлишків у буржуазії знову було залучено понад 3 тис. партійних працівників та найбільш свідомих представників робітників та червоноармійців. Особливістю цього разу стало те, що було залучено значну кількість жінок-комуністок, які увійшли до кожної групи, до якої входили також два робітники та два червоноармійці. Кожна така

"п'ятірка" після детальної інструкції голови ОГНК В. Яковлева отримала ордери на право проведення обшуків у кількох будинках, які в середньому тривали 9–10 год. Водночас відбувалися арешти підозрілих осіб, справи яких негайно розглядала "трійка", ухвалюючи рішення про ув'язнення до концтабору примусових робіт терміном від 1 місяця до 1 року. Цим самим виконувалася настанова О. Шумського про залучення "до трудової повинності всієї спекулятивної та лінивої Одеси" [21].

Крім оперативного штабу, цього разу було створено також Центральну комісію з обліку та розподілу вилучених у буржуазії надлишків, яку очолив член губревкому Бляхін. У своєму першому наказі ця комісія довела до загального відома, що будь-які особи незалежно від посади за будь-яку крадіжку вилучених речей "будуть негайно піддаватися вищій мірі покарання – розстрілу, як бандити та крадії народного добра". Крім цього, було створено комісію для обліку опечатаного у буржуазії майна [22]. Уже в жовтні було надруковано детальний звіт про розподіл вилучених надлишків у буржуазії Одеси.

Той факт, що під час проведення цієї кампанії траплялися зловживання, засвідчили й рішення колегії ОГНК. Так, колегія ОГНК ухвалила рішення розстріляти Б. Ільницького за крадіжку речей зі сховища ОГНК, інформатора ОГНК Д. Шкуренка за крадіжку годинника під час обшуку й отримання борошна як хабара, користуючись становищем співробітника НК, а завідувача господарської частиною ОГНК Л. Прянникова (27 років) було ув'язнено до концтабору терміном на один рік за привласнення майна, довіреного йому службою, із наступною забороною служити у будь-якій НК. Крім цього, червоноармійця 29-го окремого батальйону ВОХР П. Громова (27 років) було розстріляно за привласнення речей під час вилучення надлишків у буржуазії [3, арк. 43]. Тим більше смертна кара чекала на тих, хто як І. Михайлюк та М. Куталадзе проводив обшуки за підробленими ордерами ОГНК [3, арк. 58].

Проводячи кампанію з вилучення надлишків, влада тим самим прагнула "втлумачити в тупі голови самовпевненої та нахабної буржуазно-обивательської маси, що їй також не оминати розгрому, що Радянська республіка не буде терпіти паразитів, які будують свій достаток на обдиранні трудівників і ще й користуються при цьому привілеями". Передбачаючи спротив буржуазії та "чисельної рати її прислужників і нахлібників" таким намірам влади, до "найбільш норавливих" із цього переліку каральні органи продовжували застосовувати методи терору. Так, колегія ОГНК, у складі нового голови В. Яковлева, членів Л. Заковського та Соколова, за участі комбрига 63 бригади ВОХР Вороніна, 12 липня ухвалила рішення за приховування речей І. Раковича (57 років) розстріляти, а О. Ракович (56 років) та М. Арцимович (56 років) вислати за межі Одеської губернії [3, арк. 43]. Тринадцятого липня колегія ОГНК прийняла рішення за переховування білогвардійців розстріляти О. Романченка, а чотирьох осіб ув'язнити до концтабору на термін від 1 до 5 років, двох осіб вислати за межі губернії [3, арк. 45]. П'ятнадцятого липня колегія ОГНК прийняла рішення розстріляти Ш. Гольденринга-Ройтмана за приховування засобів для перев'язування ран, ув'язнити до концтабору терміном на 5 років М. Перельмутера за вимагання та привласнення речей, за приховування речей від комісії з вилучення надлишків у буржуазії було розстріляно І. Бакалова, а С. Балабана ув'язнено до концтабору терміном на 5 років [3, арк. 50–52]. Шістнадцятого липня колегія ОГНК прийняла рішення розстріляти О. Фольмера за приховування речей, а В. Ткаченка за переховування автомобільного майна. Також цього дня

було ухвалено рішення про розстріл М. та Ф. Беккерів, У. Фольфзона, І. Бітмана, С. Гакмана, З. Зона за виготовлення та збут фальшивих грошей [3, арк. 55, 59]. Двадцять другого липня за спекуляцію нормованими продуктами, зберігання зброї, дачу хабара, користування підробленими документами було розстріляно П. Ройзмана [3, арк. 65]. Двадцять сьомого липня за приховування брильянтів "на мільйон рублів" та спекуляцію ними було розстріляно І. Єлика, а С. Метакса за спекуляцію було ув'язнено до концтабору на три роки [3, арк. 67].

Архівно-слідча справа, фігурантами якої були С. Макаров (35 років), С. Динерман (43 роки) та В. Брашеван (39 років) демонструє, на чому ґрунтувалися обвинувачення ОГНК. Усі вони та ще кілька осіб були заарештовані на квартирі в С. Динермана за обвинуваченням у спекуляції. Перебування на квартирі в С. Динермана великої кількості осіб та вилучення у нього анульованих грошових знаків, а також 105 тис. радянських рублів дали підстави обвинуватити його в розміні 10-ти тисячних купюр з комісією у 2 тис. Також у нього було знайдено 10 дюжин сахаринових коржів. Це надало підстави колегії ОГНК ув'язнити його до концтабору на три роки. У С. Макарова було вилучено 40 тис. руб. та крони. У протоколі допиту відсутня будь-яка інформація про характер спекуляції С. Макарова, що не завадило слідчому у висновку наголосити на тому, що "він є відомим у місті спекулянтом". У матеріалах цієї справи є заява та протокол допиту О. Трейгера (19 років, машиніст тюремного підвідділу), де той повідомив про те, що "за гетьмана" С. Макарова служив у розшуковому відділі, де "до його обов'язків входило випитувати в арештованих про їхні обвинувачення". "За спекуляцію та за службу в розшуковому відділі" колегія ОГНК 15 липня ухвалила рішення С. Макарова розстріляти. Вина В. Брашевана полягала в тому, що в нього не було жодних занять, за що його було ув'язнено до концтабору на два роки. У реабілітації С. Макарову органами прокуратури було відмовлено у зв'язку з тим, що його було "покарано за загально-кримінальний злочин" [1].

Ведучи цю кампанію, влада постійно наголошувала, що основне її вістря спрямоване на розгром та пролетаризацію буржуазії, а вилучення надлишків у буржуазії задля задоволення потреб найбідніших верств населення, обмеження особистого споживання буржуазії має важливий, але другорядний характер. Ліквідація буржуазії як класу загалом та в першу чергу – матеріальної основи її існування, розглядали як важливу передумову реалізації головної мети щодо організації всього суспільства та господарського апарату на соціалістичних началах. Важливу роль у цьому процесі влада відводила пролетаріату міста, який довго гавгався, але врешті долучився до революційної самодіяльності й за допомогою механізмів державної влади взявся "покінчити з останніми буржуазними цитаделями: окремими приватновласницькими виробництвами та торговими підприємствами, які перебувають майже всі винятково в руках буржуазії". До речі, не всі робітники міста схвально ставилися до кампанії боротьби з буржуазією: частими були випадки, коли домашня прислуга сприяла у переховуванні майна господарів, що викликало у влади особливу ненависть до неї.

Логічним продовженням кампанії з вилучення надлишків у буржуазії стало рішення губревкому опечатати 12 липня магазини, які торували предметами не першої необхідності [22]. Було опечатано понад 300 магазинів, до яких було направлено комісії для переобліку товарів, які підпорядковувалися єдиній комісії з обліку та розподілу товарів з опечатаних магазинів. Після проведення такого переобліку товари відправляли на державні

склади, а незабаром їх почали видавати трудящим за картками в лавках Одеського споживчого товариства (ОСТ) [23]. Після цього настала черга для магазинів, що торгували нормованими продуктами: хлібом, м'ясом, молоком тощо. Згодом було закрито бакалійні й колоніальні, галантерейні та взуттєві магазини, а згодом усі інші. Крім цього, у власників магазинів відбирали їхні приміщення й обладнання. Таким чином, відбувалося свідоме "руйнування налагодженого апарату приватної торгівлі, ламання старого спекулятивного апарату". Щоб більше нічого не нагадувало про вільну торгівлю, губревком за підписом О. Шумського видав наказ про "знищення навіть зовнішнього вигляду приватної торгівлі з її яскравими чисельними вивісками та плакатами". Відповідно, усі приватні особи, організації та підприємства зобов'язувалися у 5-денний термін зняти вивіски, рекламу та здати їх під розписку. Віднині всі вивіски повинні були мати червоне тло [24].

Виступаючи наприкінці серпня перед делегатами II-го конгресу III-го Інтернаціоналу, які перебували з ознайомчим візитом в Одесі, О. Шумський, перераховуючи заходи боротьби з капіталізмом, наголосив на тому, що "особливо наполегливо ведеться боротьба з буржуазією" [26]. Результати цієї боротьби дали підстави Ф. Дзержинському 8 січня 1921 р. у наказі ВНК, у якому були підбиті соціальні підсумки громадянської війни, зацентувати увагу на тому, що "помішки як клас – зникли, буржуазія декласувалася, з політичного керманіча вона перетворилася на нуль" [6, с. 419]. Якщо в політичному сенсі буржуазія і втратила свої позиції, то в економічній площині ситуація була набагато складнішою. Скажімо, постанова Вищої ради народного господарства РСФРР про націоналізацію всієї середньої та частково дрібної промисловості, яку було прийнято 29 листопада 1920 р., так і не була реалізована. Навіть окремі представники радянської історіографії змушені були визнати той факт, що ця постанова мала "сильний відбиток "воєнно-комуністичних" методів", стала черговою "спробою повалити капіталізм у місті і селі любовою атакою" [30, с. 123]. Інші дослідники високу питому вагу приватного сектора наприкінці 1920 р., зокрема у промисловості України, трактували як "певну незавершеність тут "воєнно-комуністичних" перетворень" [29, с. 81]. Та найсуттєвішим наслідком боротьби з буржуазією став економічний параліч, який особливо гострих форм набув на початку 1921 р. Дев'ятого лютого голова Одеського губревкому Дробніс, доповідаючи голові РНК України Х. Раковському про стан справ в Одеській губернії, звертав увагу на той факт, що "спекуляція в місті набула відверто нахабних і відкритих форм, усі заводи і фабрики стоять через відсутність палива, будь-якої миті може спалахнути масовий виступ робітників" [4, арк. 1].

Таким чином, більшовицька влада в Одесі впродовж 1920 р. проводила активні заходи з метою ліквідації буржуазії міста як класу. При цьому влада використовувала каральні органи, насамперед ОГНК, які, застосовуючи такі методи терору як конфіскацію особистого майна та націоналізацію підприємств, ув'язнення до концтабору та розстріли, чинили, передусім, моральний тиск на буржуазію, щоб змусити її широкий загал долучитися до "соціалістичного будівництва". Подальшого дослідження потребує вивчення різних форм спротиву, які чинила буржуазія й інші верстви населення міста, цим заходам влади, про що свідчить, зокрема, розкриття ОГНК чисельних "контрреволюційних організацій".

Список використаних джерел:

1. Архів Управління Служби безпеки України в Одеській області, спр. № 017452 [Макаров С.К. та ін.], 52 арк.

2. Галузевий державний архів Служби безпеки України, ф. 6, оп. 3, спр. 282, 225 арк.
3. Там само, спр. 283, 243 арк.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО), м. Київ, ф. 1, оп. 20, спр. 615, 227 арк.
5. Восьмой съезд РКП(б). Март 1919 года. Протоколы. – М.: Политиздат, 1959. – 602 с.
6. Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства Украины. – 1920. – № 26. – С. 769.
7. Вісти Одеського Губернського Революційного Комітету. – 1920. – 14 лют.
8. Там само. – 15 лют.
9. Там само. – 2 берез.
10. Там само. – 17 берез.
11. Там само. – 20 берез.
12. Там само. – 23 берез.
13. Вісти Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 10 квіт.
14. Вісти Одеського Губерніального Виконавчого Комітету Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів і Одеської Ради Робітничих і Червоноармійських Депутатів. – 1920. – 6 трав.
15. Там само. – 9 трав.
16. Там само. – 15 трав.
17. Там само. – 23 трав.
18. Там само. – 26 трав.
19. Там само. – 29 черв.
20. Там само. – 10 лип.
21. Там само. – 14 лип.
22. Там само. – 17 лип.
23. Там само. – 28 лип.
24. Вісти Одеського Губерніального Революційного Комітету. – 1920. – 3 серп.
25. Там само. – 24 серп.
26. Профессиональная жизнь (Одесса). – 1920. – 10 мая.
27. Из истории Всероссийской Чрезвычайной Комиссии, 1917–1921 гг.: сб. док. / сост.: А.К. Гончаров, И.А. Дорошенко, М.А. Козичев, Н.Н. Павлович. – М.: Госполитиздат, 1958. – 511 с.
28. Иоффе Г.З. Крах российской монархической контрреволюции / Г.З. Иоффе. – М.: Наука, 1977. – 320 с.
29. Терещенко Ю.І. Політика "воєнного комунізму" / Ю.І. Терещенко // УІЖ. – 1980. – № 10. – С. 75–85.
30. Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР / И.Я. Трифонов. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.
31. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф.Г. Турченко. – К.: О.: Вища школа, 1987. – 199 с.

References:

1. Arkhiv Upravlinnia Sluzhby bezpeky Ukrainy v Odeskii oblasti, sprava № 017452 [Makarov S.K. ta in.].

O. Shyshko, PhD in History, Associate professor
Odessa I. I. Mechnikov National University, Odessa, Ukraine

ODESA BOURGEOISIE AS THE OBJECT OF THE POLITICAL TERROR IN 1920

The article analyses the policies of communist authorities towards bourgeoisie in 1920, basing on the wide range of sources, including the archives of SBU and periodicals. According to the Bolshevik doctrine, bourgeoisie had to be liquidated as a class, and its existence was incompatible with social manufacturing. That was the strategic goal, and the tactical measure was the campaign of extraction of the surplus from bourgeoisie and ban on free trade. Also bourgeoisie was accused of the essential goods and foreign currency speculation. Those, who tried to resist the policies and were accused of speculations and forgery were oppressed and terrorized, their property confiscated, and they incarcerated in concentration camps or exterminated. By implementing the terror policies, the authorities pursued the goal of turning bourgeoisie into working class and making them join the building of the communist regime. At the same time, the authorities controversially attempted to nationalize the manufacture enterprises. These policies resulted in a deep economic crisis, which led to paralysis of the economy and significant decrease of the living standard of the whole population, disregarding the class.

Key words: bourgeoisie, terror, speculation, surplus, nationalization.

УДК 94(477) "1954–1964"

А. Якубець, старш. наук. співроб.
Національний музей історії України, Київ, Україна

СІЛЬСЬКІ КЛУБИ В УРСР 1954–1964 РР. (ЗА ПУБЛІКАЦІЯМИ ЖУРНАЛУ "ПЕРЕЦЬ")

Присвячено позиціонуванню сатирично-гумористичного журналу "Перець" як джерела з історії повсякдення України другої половини ХХ ст. Здійснено це на прикладі теми клубних установ у УРСР 1954–1964 рр. За допомогою широкого фактажу продемонстровано не лише джерельну складову публікацій "Перця", але й показано можливість їх структування та систематизації.

Ключові слова: історія повсякдення, організація відпочинку, сільські клуби, журнал "Перець", УРСР.

Відпочинок є невід'ємною частиною повсякдення, а відтак – дослідження умов й організації відпочинку вважають однією зі складових історії повсякдення [13, с. 618], що, у свою чергу, актуалізує проблематику за-

2. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy, fond 6, opys 3, sprava 282, 225 arkushiv.
 3. Ibid, sprava 283, 243 arkushy.
 4. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy, m. Kyiv, fond 1, opys 20, sprava 615, 227 arkushiv.
 5. ANON (1959). *Vos'moj s'ezd RKP(b). Mart 1919 goda. Protokoly*. M.: Politizdat. [in Russian].
 6. ANON (1920). *Sobranie Uzakoneniij i Rasporjazenij Raboche-Krest'janskogo Pravitel'stva Ukrainy*. 26, 769. [in Russian].
 7. Visty Odeskoho Hubernskoho Revoliutsiinoho Komitetu. – 1920. – 14 liutoho.
 8. Ibid. – 15 liutoho.
 9. Ibid. – 2 bereznia.
 10. Ibid. – 17 bereznia.
 11. Ibid. – 20 bereznia.
 12. Ibid. – 23 bereznia.
 13. Visty Odeskoi Rady Robitnychykh i Chervonoarmiiskykh Deputativ. – 1920. – 10 kvitnya.
 14. Visty Odeskoho Hubernalnogo Vykonavchoho Komitetu Rad Robitnychykh, Selyanskykh i Chervonoarmiiskykh Deputativ i Odeskoi Rady Robitnychykh i Chervonoarmiiskykh Deputativ. – 1920. – 6 travnia.
 15. Ibid. – 9 travnia.
 16. Ibid. – 15 travnia.
 17. Ibid. – 23 travnia.
 18. Ibid. – 26 travnia.
 19. Ibid. – 29 chervnia.
 20. Ibid. – 10 lypnia.
 21. Ibid. – 14 lypnia.
 22. Ibid. – 17 lypnia.
 23. Ibid. – 28 lypnia.
 24. Visty Odeskoho Hubernalnogo Revoliutsiinoho Komitetu. – 1920. – 3 serpnja.
 25. Ibid. – 24 serpnja.
 26. Professional'naya zhizn' (Odessa). – 1920. – 10 maya.
 27. GONCHAROV, A.K.; DOROSHENKO, I.A. (ed.) (1958). *Iz istorii Vserossijskoj Chrezvyčajnoj komissii. 1917–1921 gg. Sbornik dokumentov*. M.: Politizdat. [in Russian].
 28. IOFFE, G.Z. (1977). *Krax rossijskoj monarxicheskoj kontrrevolyucii*. M.: Nauka. [in Russian].
 29. TERESHCHENKO, YU.I. (1980). Polityka "voyennoho komunizmu". *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 10, p. 75-85. [in Ukrainian].
 30. TRIFONOV I.YA. (1975). *Likvidaciya e'kspluatatorskix klassov v SSSR*. M.: Politizdat. [in Russian].
 31. TURCHENKO, F. G. (1987). *Velikij Oktjabr' i likvidacija jekspluatatorskix klassov na Ukraine*. Kiev-Odessa: "Vishha shkola". [in Russian].
- Надійшла до редколегії 20.11.17

галом. Якщо ж говорити зокрема, то одним із перспективних сегментів тут є вивчення дозвілля українського села за радянської доби в період після Другої світової війни (1945–1991). Зазначена тема в незалежній Україні